

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՏՈՄԱՐԻ ԱՄՍԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՄՍՕՐԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայոց հին տոմարի ամիսների անունները հետևյալն են, սկսած տարվա առաջին ամսից՝ **նավասարդի, հոռի, սահմի, տրե, քաղոց, արաց, մեհեկան, արեգ, ահեկան, մարերի, մարգաց, հոռտից և ավելաց**: Հայոց ամսանունները ունեն հետևյալ ստուգաբանությունը. **նավասարդի**՝ կազմված է «նոր» և «սարդ» բառերից՝ նոր տարի: (զենդերեն *nova* նշանակում է նոր և *sareda*՝ տարի): «Հին ժամանակ նավասարդը տոնում էին մեծ հանդեսով, որի հիշատակը մնացել է Արտաշես թագավորին վերագրած այս խոսքերում՝ Ո՛ տայր ինձ... զառաօտն Նաւասարդի, զվազելն եղանց և զվարգելն եղջերուաց, Մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք»: Հոռի—տունկի, այգեստանի ամիս: Հայոց տոմարի երկրորդ ամիսն է, համապատասխանում է սեպտեմբերի 10-ից մինչև հոկտեմբերի 9-ը:

Այս ամսվա անվան ստուգաբանության վերաբերյալ գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ. առաջին, ենթադրվում է, որ այս ամսվա անունը առաջացել է վրացերեն «օրի», այսինքն՝ «երկու» բառից, երկրորդ, այս ամսվա անվան ստուգաբանությունը ըստ միջնադարի վանական մականունով հեղինակի առնչված է «հոր» բառի հետ, տարվա այն ժամանակի հետ, երբ մարդիկ իրենց հավաքած բերքը՝ ցորենը, գարին, գինին և այլն, ամբարում էին հորերի մեջ: Ահա այդ առթիվ ինչ է գրել Վանականը իր «Յաղագս տարեմտին...» աշխատությունում: «Հոռի գի հորեն երկրագործք և մշակք զցորենն և զգինըն յըշտեմարանս ժողովելով»:

Սահմի—հայոց տոմարի երրորդ ամիսն է, համապատասխանում է հոկտեմբերի 10-ից մինչև նոյեմբերի 8-ը: Ենթադրվում է, որ այս ամսանունը կապված է վրացերեն «սամի»

(երեք) բառի հետ:

Հոռի և սամի ամիսների անունների ավելի հավանական ստուգաբանությունը տվել է ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանը: Նա գրում է, որ «Սահմի-ի, ինչպես և Հոռի-ի ստուգաբանությունները, իբրև փոխառություն վրացերեն *ori, sami* բառերից՝ **անհավանական են**: Վրացերենում *ori, sami* ուղղական հոլովներ են, այնինչ Հոռի, Սահմի անվանված սեռական հոլովներ են, որոնք ենթադրել են տալիս Հոռ, Սահմ ուղղ. հոլովներ: *Ori, sami* հայերեն պետք է տալին Որի, Սամի, բայց ոչ Հոռի, Սահմի: Վրացերենում *ori, sami* պարզ թվական անուններ են և նշանակում են «երկու», «երեք» և երեք չեն գործածվել իբրև ամիսներ նշանակող բառեր: Հայերը «երկու», «երեք» նշանակելու համար կարիք չէին ունենա փոխառության դիմելու, քանի որ այդ բառերն իրանց լեզվում գոյություն ունեին: Նկատի առնելով, որ հայկական մյուս ամիսների նշանակությունները կապված են տարվա եղանակների և այս եղանակներում տեղի ունեցող կենցաղական երևույթների հետ՝ հավանական էմ համարում, որ հոռի ամիսը նշանակելիս է եղել Ոռի ամիս, այսինքն որթատունկի՝ այգեստանի ամիս..., իսկ սահմի ամիս՝ Սեբմանց ամիս...»:

Տրե—այս բառը ստուգաբանվում է առնչված հեթանոսական շրջանում հայերի կողմից պաշտված գրի և արվեստների աստված Տիրի (*Tir*) անվան հետ: Տիրը հայերի սիրած աստվածներից մեկն է եղել, հանդիսացել է Արամազդի գրագիրը, և համապատասխանել է Մերկուրիոսին, հունական Ապոլոնին, եգիպտական Թոթին և այլն:

Ըստ Ստ. Մալխասյանի ստուգաբանության **Տրե** պահլավերեն նշանակում է Ծնիկ աստղ, պարսկական արեգակնային օրացույցի չորրորդ ամիսը: Այդ ամիսը համապատասխանում է նոյեմբերի 9-ից մինչև դեկտեմբերի 8-ը:

Քաղոց—այս ամսանունը հայկական ծագում ունի, ասկայն գոյություն ունի տարա-

¹ Լ. Խաչիկյան, «Յաղագս տարեմտին ի Վանական վարդապետէ ասացեալ», Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու, № 1, էջ 160, Երևան, 1941 թ.:

կարծիք ստուգաբանություն: Ըստ Ք. Պատկանյանի առնչվում է «քաղել» բառի հետ, սակայն այս մեկնությունը ենթադրվում է, որ ճիշտ չէ, որովհետև հնագույն ժամանակներում քաղել բայը հնձելու նշանակություն չի ունեցել:

Ըստ ֆրանսիացի բանասեր Ե. Դյուրրիենի կատարած ստուգաբանության, ենթադրվում է, որ քաղոցը առնչված է «քաղել» բայի հետ, որ հիշեցնում է հունձը, այսինքն՝ համընկնում է Ք. Պատկանյանի կարծիքի հետ: Քաղոց ամիսը համապատասխանում է դեկտեմբերի 9-ից մինչև հունվարի 7-ը:

Ըստ ակադեմիկոս Հ. Աճառյանի ստուգաբանության. «Քաղոցը» կազմված է «քաղ» (անասնոց խառնք) բառից, որ տարբեր չէ «քաղ» (նոխազ, արու այծ) բառից: Ըստ այսմ «քաղոց» նշանակում է «անասնոց», «խառնից ամիս»², այսինքն՝ կապված է անասունների զուգավորման ամսի հետ: Նման կարծիքի է նաև ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցը: Նա գրում է. «Քաղոց (քացից, այսինքն անասունների զուգավորության ամիս) ... գործ է ածված և՛ իբրև սեռ. հոլով, և՛ իբրև ուղղ., սեռ. քաղոցի:—Ոմանք բառը հաճախում են քաղեց=հնձեց, ինչպես ժողովրդական քաղոցը քաղելու ամիսը, սակայն ուղիղ չէ այս ստուգաբանությունը, որովհետև հին լեզվում «քաղել» բայը հնձելու նշանակություն չուներ և ոչ էլ քաղ՝ հունձի»³:

Արաց—կարելի է ասել դեռևս մյուս ամսանունների նման՝ ստուգաբանված չէ: Սակայն Վանականի մոտ արաց-ի փոխարեն գրված է արանց և ստուգաբանում է հետեվյալ կերպ՝ «Եւ Արանց ի յանել ձեան գլերինս և գլուրս, ասեն արանց է այս ճանապարհն և ոչ կանանց. արի մարդոց է այս և ոչ թուլից և վատաց»⁴: Արացը սկսվում է հունվարի 8-ից մինչև փետրվարի 6-ը: Հովհաննես Իմաստասերը նույնպես «արացի» փոխարեն գրել է «արանց» ձևով:

Մեհեկան—այս ամիսը գործածվել է նախ «Մեհեկի» ձևով: Մեհեկան անունը առնչված է պարսկական Միհր արեգակի աստծու անվան հետ, որը մեծ հռչակ էր վայելում նաև հայերի մոտ:

Հին պարսիկների մոտ ևս Միհր—մեհե-

կանը օրացույցի 7-րդ ամիսն է, երբ մեծ տոն էր կատարվում Միհր աստծու պատվին: Մեհեկանի 1-ը համապատասխանում է փետրվարի 7-ին, իսկ 30-ը՝ մարտի 8-ին (հասարակ տարի):

Իսկ Վանականը տվել է հակառակ բացատրություն, որ «Մեհեկի գի տունկը և բոյսը որպես զմեռեալ լինին՝ եղեմնապատ և ձիւնաթաղ. մեհեկի այսինքն ամի»⁵:

Վանականի բացատրությունն ավելի հավանական է, որովհետև այդ ամսին իրոք որ բնությունը, բույսերը, ծառերը մեռյալ վիճակ են ունենում:

Արեգ—առաջացել է «արեգակ» բառից, այսինքն՝ «Արեգ»—«արեգակ» բառի արմատն է, Արեգը եղել է հայերի հնագույն ցեղական աստվածը: Ըստ Վանականի Արեգ անունը նույնպես կապված է արեգակի հետ, որ այդ ամսին արեգակի զորությամբ արթնանում է բնությունը:

Մեհեկան—ըստ Ք. Պատկանյանի, Մեհեկան ամսվա անունը կապված է կրակային, հրային նշանակություն ունեցող բառերի հետ, հավանաբար նշած ստուգաբանությունը կապված է տարվա եղանակների ժամանակի, զարնան զարթոնքի հետ, որը համապատասխանում է ապրիլ, մայիս ամիսներին:

Մարերի—պահլավերենում սրան համապատասխանում է «ազարական» և նշանակում է տարեմեջ, այսինքն՝ տարվա հինգերորդ ամիսը: Ըստ Վանականի ստուգաբանության մարերի անունը առնչված է ակտառների տերևածածկման հասկացողության հետ, երբ այսպես կոչված մայրիք ծառերը կանաչում են ու տերևակալում: Վանականը գրում է. որ «Մարերի, որպես թէ բաւական մայրիք տերևովք և ոստաք և լինին մայր թռչնոց և գազանաց»: Այս բացատրությունը ժամանակի տեսակետից բավարարում է, որովհետև Մարերին համապատասխանում է մայիս հունիս ամիսներից: Գրեթե նման բացատրություն է տալիս Ք. Պատկանյանը, ըստ երևույթին նա հիմնվել է Վանականի բացատրության վրա:

Մարգաց—ըստ Ստ. Մալխասյանցի ստուգաբանության նշանակում է թռչունների թխսի ամիս: Ըստ Ք. Պատկանյանի՝ կապված է «մարգ» բառի, այսինքն՝ խոտհարքի և խոտհունձի հասկացողության հետ: Նման կարծիքի է նաև Դյուրրիեն: Մարգաց ամիսը սկսվում է հունիս ամսում և վերջանում հուլիսին: Վերջին բացատրությունը մեր

² Ստ. Մալխասյանց, «Հայերեն բացատրական բառարան», 4-րդ հատոր, էջ 176:

³ Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան:

⁴ Լ. Խաչիկյան, «Ցաղագս տարեմտին ի Վանական վարդապետի առաջեալ», Մատենադարանի գիտ. նյութերի ժողովածու № 1, Երևան, 1941, էջ 160:

⁵ Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1945, էջ 539:

⁶ Նույն տեղում, էջ 160:

կարծիքով հավանաբար ստուգաբանել է նույնպես Վանականը, որը տվել է հետեվյալ բացատրությունը. «Իսկ Մարգացն, որ է ժամանակ անելոյ զմարգ, որ ի դաշտս ի բուրաստանս...»⁷:

Մարգացը համապատասխանում է հունիսի 7-ից մինչև հուլիսի 6-ը (հասարակ տարիների դեպքում):

Հրոտից—ըստ Բ. Պատկանյանի ստուգաբանության⁸ հրոտից անունը առաջացել է «հուր» բառից:

Այսպիսի բացատրության ճշմարիտ, իրական լինելը կասկածից վեր է, որովհետև տարվա տվյալ ժամանակում լինում է չափազանց շոգ: Նույն կարծիքին են նաև այլ հեղինակներ:

Ինչպես, օրինակ՝ Վանականը գեղեցիկ ձևով է ստուգաբանել հրոտից ամսվա անունը. նա գրել է. «Հրոտից՝ ըստ գրության է, զի հուր է ոտիցն որ այրէ. ներքուստ ի վեր ջերմություն արեգական»⁸: Այս ամիսը ընկնում է հուլիս, օգոստոս ամիսների մեջ, հուլիսի 7-ից մինչև օգոստոսի 5-ը:

Ավելեաց—հանդիսանում է 13-րդ լրացուցիչ ամիսը, որը պարունակում է հինգ օր հասարակ տարիներում և 6 օր՝ նահանջ տարիներում (անշարժ տոմարի դեպքում): Ավելեաց օրերը համապատասխանում է օգոստոսի 2-ից մինչև օգոստոսի 10-ին:

Այստեղ բերված Վանականի ստուգաբանությունները պետք է դիտել որպես ավանդություն՝ կապված ժողովրդական իմաստավորման հետ:

Հայոց հին տոմարը նշանակալի է նրանով, որ բացի ամսանուններից, անուններ են ունեցել նաև ամսվա յուրաքանչյուր օրը և օրվա յուրաքանչյուր ժամը:

Հայոց հին տոմարի ամսօրերի անունները հետևյալներն են.

1. Արեգ	8. Միհր
2. Հրանտ	9. Չուպաբեր
3. Արամ	10. Մուրց
4. Մարգար	11. Երիզկան
5. Ահրանբ	12. Անի
6. Մազդեզն	13. Պարիսար
7. Աստղիկ	14. Վանատոր

⁷ Նույն տեղում, էջ 160:

⁸ Նույն տեղում, էջ 160:

Ծանոթություն.—Այստեղ բերված հայոց հին տոմարի ամսանունների ստուգաբանությունները հիմնականում քաղել ենք ակադեմիկոս Հ. Աճառյանի «Արմատական քառարան»-ից, ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանի բացատրական քառարանից, Միջնադարի Վանականի (Հովհաննես վարդապետի) «Ցաղագս տարեմտին ի վանական վարդապետե առաքելալ» աշխատությունից և այլ աղբյուրներից:

15. Արամագր	23. Ծմակ
16. Մանի	24. Լուսնակ
17. Ասակ	25. Յրոն
18. Մասիս	26. Նպատ
19. Անահիտ	27. Վահագն
20. Արագած	28. Սին
21. Գրգուր	29. Վարագ
22. Կորդուիք	30. Գիշերավար

Այստեղ հարկ է նշել, որ որոշ հեղինակներ ամսվա օրանուններից մի քանիսը ճիշտ չեն գրում, օրինակ «Երիզկան»-ի փոխարեն գրում են «Երագահան», «Սին»-ի փոխարեն՝ «Սեին», «Վարագ»-ի փոխարեն՝ «Վարագ»:

Ամսօրերի անունները հայկական ծագում ունեն և առնչված են սրբացված լեռների, մեհյանների տեղանունների ու հեթանոսական հայկական աստվածների և աստվածուհիների անունների հետ: Ավելեաց ամսվա հինգ օրերը կրել են այն ժամանակ հայտնի հինգ մոլորակների անունները: Մերկուրի (Փայլածու), Վեներա (Արուսյակ), Մարս (Հրատ), Յուպիտեր (Լուսընթագ) և Սատուրն (Երեվակ):

Ինչպես հայոց տոմարի ամիսների, այնպես էլ ամսօրերի վերոհիշյալ անունները հայտնի են եղել մեր թվականությունից առաջ՝ հեթանոսական շրջանում: Բացի հայոց տոմարից, ամսվա օրերն առանձին անուններ են ունեցել պարսկական հին օրացույցում և կենտրոնական Ամերիկայում ապրող ժողովուրդների մոտ, սակայն, իրարից միանգամայն տարբեր անուններ:

Այս անունները ամենայն հավանականությամբ հայկական ծագում ունեն և հիմնականում կապված են հայկական նշանավոր սրբացված լեռների, աստվածների, աստվածուհիների և նրանց մեհյանների վայրերի անվան հետ, որոնք հանդիսացել են ժողովրդական պաշտամունքի վայրեր: Ակադեմիկոս Ս. Երեմյանը ծանոթանալով այս անուններին, այն կարծիքը հայտնեց, որ այս անունները, տեղադրելով հայոց հին քարտեզի վրա, բացառությամբ մի քանիսի, միանգամայն համապատասխանում են դեռևս հեթանոսական շրջանի պաշտամունքի նշանավոր վայրերի հետ: Այսպիսի մոտեցմամբ ամիսների օրանունների ստուգաբանությունը բացատրելը միանգամայն բնական է: Դա հավանական է նաև այն տեսակետից, որ դեռ մեր օրերում նույնպես որոշ սրբավայրեր. արցելություն են կատարում ամեն տարի տվյալ ամսի միևնույն օրը:

Սակայն մի քանի անուններ, ինչպիսիք են Հրանտ (2), Մարգար (3), Ահրան (5), Չուպաբեր (9), Ասակ (17), Ծմակ (23) և Յրոն (25), որոնց վերաբերյալ դեռևս

խմաստայից ստուգաբանություն մեզ հայտնի չէ: Այդ անունները որոշ հեղինակների կողմից փորձ է արված ստուգաբանել, սակայն որպես ամսվա օրերի անունների ստուգաբանություն բավարար չէ և մնում է դեռևս բաց: Այս անունների ստուգաբանությունն արժանի է առանձին հետազոտության: Նրանք հավանաբար կարող են նույնպես կապված լինել պաշտամունքի հետ: Մնացած 23 օրերի անունների հավանական ստուգաբանությունը բերված է ստորև՝

1. Արեգ—տես հայոց տոմարի արեգ ամսը կա ստուգաբանությունը:

2. Արամ—ըստ ակադեմիկոս Հ. Աճառյանի ստուգաբանվում է հետևյալ կերպ. «Արամ—խաղդիների Արամե թագավորի անունից: Սա իշխում էր Ն. Ք. 860—843 թթ. կազմեց Ուրարտյան մեծ դաշնակցությունը և իր ամբողջ կյանքում կռվեց Ասորեստանց պետության դեմ՝ քաջությամբ վանելով հզոր Սալմանասարի բոլոր հարձակումները: Նրա հիշատակը ավանդաբար մնացել է հայ ժողովրդի մեջ, որից և քաղելով Խորենացին կազմեց Հայկազանց Արամ նահապետի պատմությունը... Արամի անունով օտարները կոչել են մեզ Արմեն, իսկ մեր երկիրը՝ Արմենիա: Ըստ Չամչյանի, Արամը իշխել է Ն. Ք. 1827—1860 թթ.»⁹:

6. Մազդեզ կամ Մազդե—կարող է առաջացած լինի պահլավերեն «mazdes» բառից, որը նշանակում է Ահուրա—Մազդային: Ահուրա—Մազդը հին պարսկական գրչապետ աստվածն էր, որ մոտավորապես համապատասխանում էր հայոց Արամազդին, հունական Զևսին և հռոմեական Յուպիտերին: Մազդեզականությունը նշանակում է պարսկական զրադաշտական կրոն:

Բառացի մազդեզ—կամ մազդեզ նշանակում է գիտակ, իմաստուն, պարսկական կրոնի ուսուցիչ, վարդապետ:

7. Աստղիկ¹⁰—այս անունը կապված է հայոց Աստղիկ դիցուհու անվան հետ:

⁹ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, 1942:

¹⁰ Աստղիկը համարվում էր գեղեցկության և սիրո աստվածուհին, Արամազդի դուստրն էր և համապատասխանում էր հունական Աֆրոդիտեին և հռոմեական Վեներային: Աֆրոդիտեն Զևսի դուստրն էր, իսկ Վեներան՝ Յուպիտերի, Աստղիկը եղել է հայոց ուժի և քաջության աստծու՝ Վահագնի կինը: Աստղիկ դիցուհու պաշտամունքի համար Հայաստանում կառուցվել է մի շարք մեհյաններ, որոնցից երկուսը Տաթևի գավառում: Այս երկուսից մեկը գտնվել է Աշտիշատ ավանում, որտեղ գտնվել է նաև Վահագնի մեհյանը: Նրա մեհյաններից մեկը Տաթևում կոչվել է Վա-

8. Միհր¹¹—կապված է Միհր՝ կրակի աստծու պաշտամունքի հետ, որը մեծ հռչակ էր վայելում նաև հայերի մոտ:

10. Մուրց—հավանաբար մրցություն բառից է առաջացել առնչված մրցախաղերի հետ (տես Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, հատ. 4, էջ 118):

11. Երեզկան—կապվում է Անահիտի պաշտամունքի հետ, որի գլխավոր տաճարը՝ մեհյանը, գտնվում է Երիզա (այժմվա Երզնկա քաղաքում) Անահիտական կամ Եկեղյաց գավառում:

12. Անի—առնչված է Կամախ Դարանադայի գավառում կառուցված Անի ամրոցի անվան հետ, որտեղ գտնվում է Արամազդ աստծու գլխավոր տաճարը:

13. Պարխար—ծագել է հայկական Պարխար լեռան անունից, այդ լեռնաշղթայից փչող ցուրտ հյուսիսային քամին նույնպես կոչվում էր պարխարական քամիներ:

14. Վանատուր—ամսվա 14-րդ օրվա այս անունը հավանաբար առնչված է ամանորի հետ, որովհետև Ամանոր անվանը զուգակցված է և Վանատուրը¹²:

հագնի սեռյակ: Աստղիկ դիցուհու պաշտամունքի տոնը կատարել են մեծ հանդիսավորությամբ, որը ժողովրդի մեջ պահպանվել է մինչև մեր օրերը, որպես Վարդապետի տոն: Վարդապետի տոնի օրը ջուր են ցանում իրար վրա, որ տեղի է ունենում հայոց նավասարդ ամսի սկզբներին: Դիցուհու պաշտամունքին նվիրված տոնը վարդապետ է կոչվում այն բանի համար, որ Աստղիկ դիցուհուն որպես ընծա նվիրել են վարդ: Այս առթիվ հետաքրքրական է ակադեմիկոս Մ. Արեղյանի մեջբերումը. «և կոչեցին գնա վարդամատն և ոսկեծղի, և գվարդն, նման մատուցանեին. վասն այսորիկ անվանեին գոսնս գայս վարդապետ» (Մ. Արեղյան, «Վիշապներ», Երևան, 1941, էջ 77):

¹¹ Նշանակվում է հայոց մեհենի ամսի 8-ը հանդիսացել է Միհր աստծու պաշտամունքի տոնակատարության օրը: Հայոց Միհր աստվածը Արամազդի որդին է, որին Իրանում համապատասխանում է Միթրան, Հռոմում՝ Վուլկանը, Հնդկաստանում՝ Ագնին, այլ երկրներում նույնպես եղել են կրակի պաշտամունքի աստվածներ: Միհր աստծու համար կառուցված տաճարը՝ մեհյանը, գտնվել է Բագարիճ ավանում, որը գտնվում էր Դերձան գավառում:

¹² Նշանակվում է հայոց մեհենի ամսի 8-ը հանդիսավոր ձևով: «Այս բացատրությամբ Ամանորի տոնակատարության ժամանակ, որին մասնակցել է Հայաստանի բազմազան կողմերից Բագավան հավաքված խումբ բազմություն, հայոց Տիգրան Գ. թագավորը որպես թե հրամայում էր հյուրանոց կառուցել և տոնի մասնակիցներին կերակրել Ամանորին մատուցած զոհերով: Դրա հետևանքով ժողովուրդը Ամանորին անվանեց Վանատուր, որ նշանակում է հյուր-

15. Արամազդ—առնչված է հին հայոց աստված, աստվածներից մեծագույնը և հայրը՝ Արամազդի անվան հետ¹³:

16. Մանի—հավանաբար կապված է Մանի աստվածության հետ, որի մեհյանը պետք է գտնվեր Թորդան գյուղի մոտ, իսկ ըստ Քաջունու առնչված է Մանի լեռան անվան հետ:

18. Մասիս—առնչված է Մասիս լեռան անվան հետ:

19. Անահիտ¹⁴—ամսվա այս օրը առնչված է հայոց դիցուհի Անահիտի անվան հետ: Անահիտ դիցուհին համապատասխանում է հունական Արտեմիս դիցուհուն, հռոմեական Դիանա աստվածուհուն և այլն:

20. Արագած—առնչված է Արագած լեռան անվան հետ:

21. Գրգուռ—հայկական լեռան անուն է:

22. Կորդուիք—կապված է Կորդուիք լեռան անվան հետ:

24. Լուսնակ—կապված է լուսնի անվան հետ:

26. Նպատ—հայկական լեռան անուն է:

ընկալ» (Ա. Առաքելյան, «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն», (Էջ 89, Երևան, 1959):

¹³ Հայոց Արամազդը իր կրոնական և տիեզերական ֆունկցիաներով համապատասխանում էր պարսկական Ահուրամազդային, հունական Զևսին և հռոմեական Յուպիտերին: Նա պարզևում էր երկրին լիություն: Հայերի համար Արամազդն այնքան նշանակալից ու պաշտելի աստված է եղել, որ նրա անվամբ կառուցվել են շատ բազիլիկներ (հեթանոսական զոհի սեղան կամ տաճար), որոնց տեղերը հայտնի չեն. միայն հայտնի է, որ Արամազդի գլխավոր բազիլը գտնվում էր Դարանաշյաց գավառի Անի ամրոցում (Երզնկայի մոտ), որը հանդիսացել է պաշտամունքի վայր: (Քաջունի, «Բազիլոք արուեստից և գիտությունից և գեղեցիկ դարձրած», էջ 101, Վենետիկ, 1892:

¹⁴ Բացի հայերից, որպես դիցուհի Անահիտին պաշտել են նաև ուրիշ շատ ժողովուրդներ: Նա եղել է Արամազդի դուստրը: Հայերի համար հանդիսացել է չափազանց սիրված ու պաշտված դիցուհի և համարվել է ամենայն զգաստության մայր: Անահիտ դիցուհու համար Հայաստանում կառուցվել են մի քանի մեհյան և արձաններ: Նրա արձաններին տվել են հետեվյալ անունները՝ Ոսկեմայր, Ոսկեհատ, Ոսկեծին և այլն: Անահիտի համար կառուցված առաջին մեհյանը գտնվել է Երիզան ավանում (Երզնկան), որը հանդիսացել է հայ ժողովրդի նշանավոր պաշտամունքի վայրերից մեկը: Երկրորդ մեհյանը գտնվել է Արտաշատում և երրորդը՝ Աշտիշատի ավանում (Տարոնի գավառում):

27. Վահագն¹⁵—առնչված է հին հայոց դիցաբանության մեջ պատկերված ուժի և քաջության աստված Վահագնի անվան հետ:

28. Սին—լեռան անուն է:

29. Վարագ—լեռան անուն է:

30. Գիշերավար—գիշերով ընթացող, գիշերը ճանապարհորդող, առնչված է Արուսյակ—Վեներա մոլորակի հետ: Արուսյակ մոլորակը տարվա վեց ամսում կոչվել է գիշերավար, որովհետև մոտ այդքան ժամանակ նրան կարելի է տեսնել գիշերը (արևմուտքում՝ երեկոյան, և արևելքում՝ առավոտյան կողմը, այլ կերպ ասած՝ արեգակից հետո և առաջ), իսկ տարվա մնացած ժամանակում կոչվել է Արուսյակ (տես «Հայկազեան լեզի» քառարանը):

Հայոց տոմարի ավելեաց ամսի հինգ օրերը նույնպես շատ հին ծագում ունեն, որոնց անվանել են հնուց հայտնի հինգ մոլորակների՝ **Փայլածոյի, Արուսյակի, Հրանտի, Լուսնթագի և Երևակի** անուններով:

Ցանկալի է, որ հայագետները ավելի հանգամանորեն լուսաբանեն ինչպես ամբարվա օրանունների, այնպես էլ ամսանունների ստուգաբանությունը:

Հայոց հին տոմարի ամսօրերին առանձին-առանձին անուններ տալու փաստը վկայում է այն մասին, որ ամսօրերին անուններ տա-

¹⁵ Նա հանդիսացել է քաջություն պարգևող աստված. այդ առթիվ ավելորդ չենք համարում բերել հայ մատենագրությունից Ագաթանգեղոսի երկուող **«Քաջութիւն հասցէ ձեզ ի քաջէն Վահագն ամենայն հայոց աշխարհիս»:** (Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն հայոց», էջ 78, Թիֆլիս, 1914:

Հայոց Տրդատ թագավորն այդպես է մաղթել քաջություն քաջաց Վահագնից իր ժողովրդին: Վահագնի քաջության վերաբերյալ հետաքրքրական է նաև մեզ հասած Անանիա Շիրակացու պատկերված առասպելը, ըստ որի Վահագնը երկնքում կոչվել է ասորաց Բարշամ թագավորի հետ ու նրանից փախցրել հարյը և երկնքով տեղափոխելիս ճանապարհին այն թափում է ու առաջացնում Ծիր Կաթինը, որին ժողովուրդը, որպես առասպել, անվանում է «Հարդագողի ճանապարհ»: Ըստ Ղ. Ալիշանի, Վահագնի պաշտամունքը կապվում է նաև արեգակի պաշտամունքի հետ, այդ կապակցությամբ նա գրում է. **«Ոմանք գԱրեգակն պաշտեցին և Վահագն կոչեցին»** (Ղ. Ալիշան, «Հին հավատք...», էջ 96, 1910): Գոյություն ունի նաև այն կարծիքը, որ Վահագնը համարվել է ամպրոպային աստված:

Վահագնի համար կառուցած մեհյանը գտնվել է Աշտիշատ ավանում (Տարոնի գավառ), որը հանդիսացել է պաշտամունքի վայր և հավանաբար պաշտամունքի տոմ օրը եղել է հայոց հին ամիսներից մեկի 27-ը, նվիրված Վահագն աստծու պաշտամունքին:

լու ժամանակաշրջանում հայերի մոտ, ըստ երևույթին, սովորություն չի եղել յոթնօրյա շաբաթվա գործածությունը:

Ըստ երևույթին, ամսօրերի միջոցով հաշիվներ կատարելն ավելի դյուրին դարձնելու նպատակով են ամսօրերին տվել առանձին անուններ: Այստեղից կարելի է կոսիել, որ հավանաբար հայերի մոտ ամսվա 30 օրերին առանձին անուններ տալու գործածությունն ավելի հին ծագում ունի, քան յոթնօրյա շաբաթվա կիրառությունը:

Նման կարծիք գոյություն ունի նաև պարսկական ամսօրերը առանձին անուններով կոչելու վերաբերյալ:

Անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսք ասել նաև Ազարիա Զուղայեցու բարեփոխած տոմարի ամսանունների ստուգաբանության շուրջը:

Ծամս—արաբական բառ է, նշանակում է Արեգակ:

Ադամ—հավանաբար նախամարդու անունն է ըստ Աստվածաշնչի, որով կոչվել է Ազարիա Զուղայեցու տոմարի երկրորդ ամիսը:

Ղամար—արաբերեն նշանակում է Լուսին: Համիրայ—կամ համերայ—հավանաբար արաբերեն Ամիր բառից է առաջացել:

Արամ—տե՛ս ամսվա 3-րդ օրվա ստուգաբանությունը:

Մնացած ամիսների Ծբաթ, Նախայ, Նադար, Ովդան և Նիրհան անունների ստուգաբանությունը մեզ հայտնի չէ:

Անհրաժեշտ է արձանագրել նաև այն հետաքրքրական փաստը, որ 1870 թվականի սկզբներում Ն. Ռուսիյանը փորձ է արել փոխել ամսանունները: Նրա կողմից առաջարկված ամիսների նոր անունները հիմնականում առնչված են տարվա եղանակների ժամանակի փոփոխությունների հետ:

Այդ անունները, սկսած տարվա սկզբից, հերթականությամբ հետևյալն են.

1. Սառներ—սառնաբեր ամիս,
2. Մրկեր—մրրկաբեր ամիս,
3. Զարթին—վարդային ամիս
4. Ծաղկին—ծաղկային ամիս
5. Մարգին—մարգային ամիս
6. Հնձար—հնձի ամիս,
7. Տոթար—տոթարար ամիս
8. Մրգար—մրգարար ամիս,
9. Կթոն—այգեկութի ամիս,
10. Թառմոն—թառամության ամիս,
11. Միգոն—միգամածության ամիս,
12. Զյուներ—ձյունաբեր ամիս:

Այս ամսանունները չստիպալ՝ լավ կերպով են առնչված տարվա տվյալ ժամանակում կատարվող աշխատանքների և օդերեփոխաբանական երևույթների հետ: Սակայն, հավանաբար կյանքում գործնական կիրառության բնավ չեն արժանացել: Անտարսկույս Ն. Ռուսիյանի առաջարկած ամսանուններն ավելի բնական ու հարմար են եղել, քան ներկայումս գործածվող հռաժեղական օրացույցի ամսանունները:

Օրվա ժամանակները

Հետաքրքրական է նաև այն փաստը, որ հայերը շատ վաղ ժամանակից օրվա 24 ժամերին տվել են առանձին անուններ, որից 12-ը համարելով ցերեկվա ժամեր և 12-ը գիշերվա¹⁶:

Օրվա ժամանունները համապատասխանում են Արեգակի տեսանելի շարժման դիրքի ընթացքին:

Ցերեկվա ժամանուններն են

1. Այգ
2. Ծայգ
3. Զօրացեալ
4. Ծառագայթեալ
5. Ծառափղեալ
6. Երկրատես
7. Ծանթարկող
8. Հրակաթ
9. Հորափայլեալ (հորաթափեալ)
10. Թաղանթեալ
11. Արագոտն
12. Արփող

Գիշերվա ժամանուններն են

1. Խաւարակ
2. Աղջամողջ
3. Մթացեալ
4. Ծաղաւոտ
5. Կամաւոտ
6. Բաւական
7. Խորթափեալ (հաւաթափեալ)
8. Գիգակ
9. Լուսական
10. Առաւոտ
11. Լուսափայլ
12. Փայլածու

¹⁶ Ներկա աշխատությունում քերված օրվա ժամանունները քաղել ենք Ղ. Ալիշանի «Հին հայտաբ...» աշխատությունից, Վենետիկ, 1910: